

3. Коваль А.У. Україна незалежна. Літопис міста Умані: Монографія. – Умань, АЛМІ, 2007. – 176 с.
4. Кузнець Т.В. До історії освіти на Уманщині (XVIII – початок XX століття). – К.: Науковий світ, 2000. – 35 с.
5. Лікарчук І.Л. Міністри освіти України: В 2-х т. – Т. 1. (1917 – 1943 рр.). – [Монографія]. – К.: Видавець Ешке О.М., 2002. – 328 с.
6. Марочко В.І., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1920-1941) / В.І. Марочко, Г. Хілліг. – К.: Науковий світ, 2003. – 302 с.
7. Палій С.П. Уманська середня школа № 2 ім. І.Я. Франка (історичний нарис 1900 – 1975 рр.). – Умань, 1975. – 109 с. (машинопис).
8. Пащенко Д.І. Шляхи гуманізації набору студентів у педвуз: досвід та перспективи // Освіта і управління. – 2002. – Т. 5. – № 4. – С. 114 – 125.
9. Педагогічна профорієнтація учнів загальноосвітніх шкіл та механізм їх відбору на педагогічні спеціальності вищих навчальних закладів: Метод. рек. Для вчителів шкіл, викладачів пед. ін-т. та універ., пед. фак. ВНЗ / Укл.: В.Г. Кузь, О.М. Коберник, Д.І. Пащенко та ін. – К.: Наук. світ, 2004. – 43 с.
10. Статистический бюллетень. – 1923. – № 4 – 6. – С. 34 – 52.
11. Технологія професійного відбору майбутніх педагогів / Навчальний посібник / Укл. Коберник О.М., Михайличенко М.В., Пащенко Д.І., Ткачук Л.В. – К.: Міленіум, 2006. – 78 с
12. Уманський державний педагогічний інститут ім. П.Г. Тичини. 1930-1995 / Укладачі: В.Г. Кузь, М.М. Торчинський, О.М. Коберник. – Умань, 1995

УДК 37(09)

Семенов О.М.

КОНЦЕПТ „ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ” В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

***Анотація.** У статті розглядаються стилі, різновиди педагогічного спілкування, представлені в українських художніх (І.Франко, С.Васильченко, Б.Грінченко, О.Копиленко, О.Гончар, Ю.Збанацький, О.Донченко), та художньо-педагогічних (В.Сухомлинський, О.Захаренко, І.Зязюн) творах.*

***Анотація.** В статье рассматриваются стили, разновидности педагогического общения, представленные в украинских художественных (И.Франко, С.Васильченко, Б.Гринченко, О.Копиленко, О.Гончар, Ю.Збанацкий, О.Донченко), а также художественно-педагогических (В.Сухомлинский, О.Захаренко, И.Зязюн) произведениях.*

***Annotation.** Styles, varieties of pedagogical intercourse, presented in Ukrainian artistic (I.Franko, S.Vasil'chenko, B.Grinchenko, O.Kopilenko, O.Gonchar, U.Zbanackiy, O.Donchenko), are examined in the article, and also pedagog (V.Sukhomlinskiy, O.Zakharenko, I.Zyazyun) works.*

Практичний досвід підтверджує: результат педагогічного процесу – це наслідок спільної діяльності вчителя й учня. По суті, йдеться про спілкування двох мовних особистостей, структура і рівні яких ґрунтовно схарактеризовані російським науковцем Ю.Карауловим. Вербально-семантичний рівень пропонує володіння природною мовою на основі знань системи мови; лінгво-когнітивний

дозволяє будувати мовну картину світу шляхом упорядкування понять, концептів, фраз, мотиваційний сприяє усвідомленню системи мотивів і цінностей у мовній картині світу. У реальності межі між цими рівнями, звичайно, досить розпливчасті.

Для вчителя, особливо вчителя-словесника, важливим є третій рівень мовної особистості. Саме прагматикон зумовлює встановлення відповідних умов реального спілкування, моделювання в межах мовленнєвих потреб суб'єктів спілкування ситуацій спільної пізнавальної діяльності. Вершина цього рівня – створення власного ідіостилу (художніх, наукових, публіцистичних продуктів)

Формування мотиваційно-прагматичного рівня мовної особистості, розвиток інтелекту, творчих здібностей, свободи мислення відбувається впродовж усього життя. Як, якою мірою набуті ці якості особистості яскраво засвідчує педагогічне спілкування. Дослідники визначають цей феномен як професійне спілкування викладача з учнем на уроці та в позаурочний час, що має певні педагогічні функції і спрямоване на створення сприятливого психологічного клімату, а також на інші види психологічної оптимізації навчальної діяльності (О.Леонтьєв); взаємодію педагога і учнів, яка забезпечує мотивацію, результативність, творчий характер і виховний ефект спільної комунікативної діяльності (З.Смелкова); прийоми і навички органічної соціально-психологічної взаємодії педагога і вихованців, змістом якої є обмін інформацією, пізнання особистості, організація взаємин за допомогою різних комунікативних засобів (Т.Іванова).

А.Макаренко власним прикладом доводив, що головними у спілкуванні учителя й учнів повинні бути взаємини на основі поваги і вимогливості, справжній педагог повинен володіти перцептивними навичками і технікою голосу. В.Кан-Калик головним у процесі спілкування визначив виразне, яскраве мовлення, точність і одночасно дієвість визначень, здатність викликати образне бачення матеріалу. „Убогість слова, – наголошував В.Сухомлинський, – це убогість думки, а убогість думки веде до моральної, інтелектуальної, емоційної, естетичної товстошкірості”. Тільки високо розвинена мовна особистість учителя спроможна забезпечити доцільний педагогічний вплив.

Важливою складовою у формуванні стилю педагогічного спілкування виступає українська література. Українські художні класичні і сучасні твори в розмаїтті жанрів дають можливість представити педагогічну діяльність, учителя й учня як унікальне, неповторне явище: пропонують різноманітні педагогічні ситуації, дозволяють глибоко приникнути у внутрішній світ особистостей, виявити вміння прийняти педагогічне рішення, відчутти свого вихованця й відшукати себе в лабіринтах учительського фаху, а ще – пересвідчитися в цінності художньо-естетичних функцій слова.

У межах статті зупинимося на особливостях вияву стилів педагогічного спілкування як невід'ємної складової концепту „вчитель”, вияву їх різнобарвної палітри у художніх творах. Характеризуючи концепт, послуговуємося традиційним визначенням (Ф.Бацевич, К.Кубрякова, О.Селіванова): смисли, якими оперує людина у процесах мислення і які віддзеркалюють зміст досвіду і знань, результатів усієї людської діяльності, а також процесів пізнання світу у вигляді певних „квантів” знання. Концепти фіксуються в одиницях і категоріях мови, мають національно-культурну специфіку.

Українська класична і сучасна література дає можливість яскраво представити різні стилі педагогічного спілкування. Авторитарний стиль перетворює одного з учасників комунікативної взаємодії на пасивного виконавця, пригнічує його

самостійність та ініціативу. Демократичний стиль поведінки вчителя характеризується повагою, довірою, орієнтацією на самоорганізацію, самоуправління особистості й колективу. Ліберальний стиль виявляється у низькому рівні вимог до виховання. Спілкування, яке ґрунтується на підставі захоплення спільною творчою діяльністю, відзначається активно-позитивним ставленням до учнів, співпереживаннями щодо спільної діяльності. Спілкування-заякування поєднує в собі негативне ставлення до учнів й авторитарність в організації діяльності; спілкування-загравання – позитивне ставлення до дітей з т.зв. „дешевим” лібералізмом.

Художні тексти доповнюють наші уявлення стосовно бар’єрів спілкування. Соціальний бар’єр зумовлюється переважанням рольової позиції вчителя в системі педагогічної взаємодії. Фізичний – виникає у зв’язку з організованим простором, що призводить до ізоляції вчителя у класі. Смысловий бар’єр часто пов’язується із неадаптованим до рівня сприйняття школярів мовленням учителя, яке занадто насичене незрозумілими словами, науковими термінами. Естетичний – характеризується несприйняттям зовнішнього вигляду співрозмовника; емоційний – невідповідністю настрою, наявністю негативних емоцій; психологічний – негативною установкою, сформованою на підставі попереднього досвіду, неспівпадінням інтересів, партнерів, комунікації тощо.

На сторінках мистецьких творів презентовані і різні види спілкування: за участю або неучастю мови (вербальне і невербальне); за виявом офіційності (офіційне, неофіційне, формальне, неформальне), кількістю співрозмовників (внутрішнє, міжособистісне, комунікаційне, публічне), соціальними чинниками (особистісно і соціально зорієнтоване), вибором партнера (ініціативне, вимушене), ставленням (активно-позитивним, пасивно-позитивним, негативним) тощо. За активно-позитивного ставлення вчитель відчуває потребу у спілкуванні з учнями, викликає взаємодовіру, комунікабельність. Пасивно-позитивне ставлення відзначається офіційною вимогливістю вчителя, відсутністю емоційності, а це збіднює спілкування, гальмує творчий розвиток вихованців. Негативне ставлення вчителя породжує у дітей недовіру, замкненість, навіть лицемірство, несприйняття навчального предмета тощо. Конкретизуємо теоретичні викладки художніми творами.

„Учителем школа стоїть” – таке кредо відстоював І.Франко. Без доброзичливої атмосфери на уроках, без високої культури педагогічного спілкування, любові до дітей, поваги їхньої гідності повноцінного навчання досягти неможливо, – ця теза червоною лінією проходить у художніх творах письменника.

У своїх художньо-педагогічних оповіданнях („Красне писання”, „Грицева шкільна наука”, „Олівець”, „Отець-гуморист”, „Борис Граб” та ін.) І.Франко яскраво показав „школу часів Австро-Угорської монархії” і різнобарвну галерею образів учителів. Створив письменник і негативні типи вчителів (оповідання „Красне писання”, „Schonschreiben” („Каліграфія”), „Отець-гуморист”), що перетворили своє викладання на авторитарний стиль спілкування, однак більшість учителів виписані митцем у світлих тонах, з любов’ю і пошаною.

У поемі „Панські жарти” І.Франко показує вчителя чуйним і тактовним, в оселі якого „слова прикрого не чутно”, а педагога Зілинського з оповідання „Отець-гуморист” – закоханим у влучний дотеп і розумний жарт. Глибоко ерудованим, носієм передових педагогічних ідей, „вельми оригінальною й

симпатичною постаттю”, „людиною живого темпераменту”, „м’якого серця і доброї душі”, „великим приятелем учеників” зі сторінок оповідання „Борис Граб” постає вчитель математики, логіки та психології Міхонський. Педагог добре знав індивідуальні схильності та запити учнів, тож пропонуючи в певному порядку читати кращі книги, виховував в учнів уміння самостійно мислити, виробляти власні погляди й переконання. „Власна думка! Власна духовна праця – ось у чім властива ціль гімназії!”; „Громада для свого ж добра схоче мати з них здорових і розумних людей” – устами сільського учителя Омеляна Трача (п’еса „Учитель”), хоча й дещо романтизовано доводив І.Франко.

Школу дореволюційних часів, діяльність учителів і учнів у суворих умовах реакції, психологічні деталі шкільного життя, світ дитячих почуттів, вияви різних стилів педагогічного спілкування представлено у творах Б.Грінченка. Демократичний стиль педагогічного спілкування вчителя зі школярами допомагає дітям глибше усвідомити поняття чесності, гідності, позитивно вирішити складну ситуацію, що трапилася із Олександром (оповідання „Украла”); а малоосвіченість, суржиковане мовлення, авторитарний стиль поведінки члена земської управи і шкільної ради перетворює учнів-учасників комунікативної взаємодії на пасивних виконавців, пригнічує їх ініціативу і відповідальність, розвиває в дітей невпевненість (оповідання „Екзамен”).

Любив дітей, їх сміх, клопоти, любив школу „гамірну, як вулик удень, а вночі тиху” С.Васильченко. Противник „сухих” уроків, без творчої думки вчителя та ініціативи дітей, він сам (тривалий час учитель) умів майстерно, з незмінною доброзичливістю і тактовністю сказати учневі потрібне слово. Сюжети для своїх педагогічних праць („Народна школа і рідна мова на Україні”, „Записки із життя сільських учителів”), і художніх творів („Над Россю”, „З самого початку”, „Гріх”, „Вечеря”) С.Васильченко брав у рідній школі.

Демократичний стиль спілкування простежується в оповіданні „Циганка”, а спілкування на основі захоплення спільною діяльністю – в оповіданні „Авіаційний гурток”. У творі знайомимося зі сміливими, енергійними, працьовитими підлітками, які під керівництвом учителя Петра Михайловича будують літаючу модель аероплана. Досвідчений вихователь щиро вболіває за вихованців, прищеплює їм любов до праці: „А до того я ще скажу вам, хлопці, от що, не будемо варті ми доброго слова, коли будемо кидати на половині роботу. Пуцяшого робітника так із нас ніколи й не вийде. Ні характеру, ні волі, ні витримки... так і будемо цілий вік починати і не кінчати. І вийде з нас не активна людина, а якась ганчірка. Тому моя думка така: що б не було, а діло довести до краю” [1, 316].

Виховання у дітей старшого шкільного віку поваги до праці, навчання, до своїх товаришів, дорослих, до самих себе, до свого сучасного й майбутнього – головне кредо вчителів у романах О.Копиленка „Дуже добре” і „Десятикласники”. Серед образів учителів (Ольга Карлівна, Райко, Пилип Данилович Кужіль, Платон Юліанович Курокут, Василь Петрович Чернуха) добре виокреслюється Ольга Карлівна, вчителька історії з тридцятирічним стажем роботи. Мудрого педагога люблять і поважають учні, до її авторитетного голосу прислухаються колеги. Ольга Карлівна уміло реалізовує функції педагогічного спілкування, використовує демократичний стиль спілкування.

Добротою, суворістю і поєднанням першого з другим виховують морально травмованих, „обранених” дітей у спецшколі, змальованій Олесем Гончарем у повісті „Бригантина”. У повісті виразно виписаний образ директора Валерія

Івановича, котрий „живе виключно інтересами виховання людини нового світу”. Завуч Ганна Остапівна, „солдатська вдова” вміє словом, прикладом підтримати малих правопорушників („всі вони для неї, як сини”): „Подумай, довкола тебе люди трудові, чесні, роботящі, тож чи можуть вони тобі дозволити бездумно блукати по життю, відбитись від школи й днями пропадати десь, волоцюжитись, щоб мамине серце за тобою розривалось... Зараз ти ростеш, все в тобі грає, але і в твоєму підлітковому віці людині пора вже замислюватись над собою, над своїми вчинками. Сьогодні ти підліток, завтра дорослий. А яким ти йдеш у свою дорослість? Чи таким тебе Батьківщина жде? Ти ж син її, подумай! Колись, може, станеш таким, що й нас, теперішніх, в усіх науках переженеш, а поки що ” [2, 19].

Роман Ю.Збанацького „Малиновий дзвін” – теж про складні і благородні, сповнені невтомних педагогічних пошуків будні вчительської праці. Директор Ковалівської школи Тарас Демидович Залужний добре знає, „що люди, як квіти, розкриваються не відразу, та й розкривається кожний по-своєму”, тому допомагає й учневі, і колегам розкрити свої душевні скарби, показати свої здібності.

„Секрети” педагогічної майстерності наставників, які дозволяють розкрити здібності, кмітливість, винахідливість, індивідуальні нахили школярів, яскраво розкриваються у художніх творах О.Донченка. У повісті „Лісничиха” добре виписаний образ молодої, але вже сивої (далися взнаки воєнні роки) вчительки Людмили Степанівни, яка вміє „читати дитячу душу”: „Пробачення – це не пусте слово, Демко. Коли людина просить пробачити її, то це значить, що вона засуджує свій вчинок, визнає його недостойним, ганебним. Пробачення – це сповідь перед своїм серцем. Спитай у нього, воно скаже, що ти повинен зробити. А зараз... зараз будемо майструвати млинки, Демко. Марто! Неси сюди очерет” [4, 19].

Повість „Школа над морем” О.Донченка присвячена виру життя Слобідської школи. Директор школи Василь Васильович постає перед читачами досвідченим педагогом, чемним, уважним і до дорослих, і дітей: „Розкажи мені, Галино, все по правді. Розкажи, як старшому другові, що трапилось? Може, в тебе є щось таке, про віщо ти не хотіла б розповісти всім. Я не впізнаю тебе. Як це трапилось – у тебе двоє „дуже погано”. Мені здається, що тебе щось гнітить. Може в тебе є якась горе, може тебе щось образив?” [4, 52].

„Школо! Мати моя рідна! Скільки років минуло, скільки вітрів перевіяло, які грози прогрімилі, а ти все живою і юною стоїш у серці, оповита, мов серпанком, любов’ю і ніжністю... Дорогі мої вчителі! З якою любов’ю і ласкою, як вдумливо й твердо ви керували моїми першими кроками! Де ви, любі мої? Яким голосом, якими словами озватися мені до вас, щоб ви почули мою ніжну подяку сина?... За все, за все спасибі тобі, школо-матір!” [3, 9]. Так починається роман О.Донченка „Золота медаль”.

Глибоким знавцем юнацької душі постає у творі вчитель Юрій Юрійович Голуб, який тридцять років життя віддав нелегкій справі виховання молоді. Основне в його праці – відсутність шаблону, жива творчість. Кожним своїм рухом, словом народний учитель виховує молоду людину „гострого розуму, щирого серця і високих почуттів”: „Учитель говорив неголосно і просто. Мова його лилася легко і невимушено. В його голосі бриніли десятки несподіваних і живих інтонацій, він умів з перших слів заволодіти увагою всього класу, і уроки його були цікавими і завжди здавались учням короткими”; „Так, так, Юлю! Велике почуття! Послухайте мене: живіть почуттями великими, бійтеся всього дріб’язкового. Як це принижує людську гідність! ” [3, 266].

Чималою кількістю нових аксіологічних смислів, які повніше передають особисте ставлення до вчительської професії, збагатив рідну мову у своїх художньо-педагогічних творах („Серце віддаю дітям” та ін.) В.Сухомлинський. Мудрі моральні сентенції спонукають до творчої діяльності: „Зернину творчої думки, з якої виростає поросль творчої праці, часто сіє саме слово вчителя”; „Вчителеві треба розуміти Світ Дитини”.

Високу культуру усного й писемного мовлення вважав неодмінною умовою успішної діяльності вчителя О.Захаренко. Кожна дитина – це творча особистість, яка розвиває себе засобами мови, – наголошує майстер у своїх художньо-педагогічних творах „Поспішаймо робити добро”, „Слово до нащадків”, – тож у душі вчителя має бути „закладено: стежити за чистотою власної мови, культурою висловлювань, „вимітати” частки бруду, що інколи, мимовільно, залітають у наш город, адже мова – це національна святиня...”. На думку директора школи, своїм переконливим словом учитель може застерегти учня від зламу душі, запобігти сердечній травмі або загоїти рану, яка кровоточить: „Слова, що ліки, – допомагають людині лишень, коли вони сказані від душі”.

З особливою щирістю і професійним хистом змальовані образи вчителів-просвітителів, які добре усвідомили важливу освітню закономірність, що „життєві досягнення учнів зумовлюються напруженою працею саморозвитку власних здібностей упродовж усього життя” у художньо-педагогічному творі І.Зязюна „Педагогіка добра: ідеали і реалії”.

У творі концепт учитель розширюється ознаками творчості, трансформації у власну назву: Що таке талановитий учитель? Чи кожен може бути ним? Як стати справжнім учителем? Талановитий учитель робить усе можливе, щоб учень самостійно працював над собою, щоб процес учіння перейшов у процес самоучіння, процес виховання – у самовиховання. Талант завжди буде так діяти, бо він сам дійшов високого розвитку лише тому, що сам працював.

Життєдайні начала і кінцеві результати людського життя перебувають у руках Учителя. Лише Ви, Вчителю, залишаєтесь вічно сповіданою і вічно живою Цінністю, непідвладною Часу і меркантильним дріб’язковостям миттєвості [5, 266].

Включення означених творів як безпосередньо занять з історії української літератури, так і загальної педагогіки, вікової і педагогічної психології, основ педагогічної майстерності, методики викладання української літератури, культури мови, лінгвістичного аналізу художнього тексту, основ комунікативної лінгвістики тощо створює природні ситуації міркувань і співпереживання, дозволяє більш якісно зрозуміти сутність особистісного характеру педагогічного знання. До того ж взаємодія мови педагогіки і мови творів художньої літератури в освітньому процесі розширює мовно-педагогічну картину світу майбутнього вчителя, увиразнює розуміння функцій мови, виховує інтерес до педагогічно-мовленнєвої діяльності.

Література:

1. Васильченко Степан. Вибрані твори. – К.: Держ. видавництво художньої літератури, 1963. – 406 с.
2. Гончар О.Г. Бригантіна: Повесть. – К.: Рад. письменник, 1980. – 208с.
3. Донченко О.В. Золота медаль. – К.: Рад. школа, 1983. – 464 с.
4. Донченко О.В. Школа над морем: Повесть та оповідання: Для серед. шк. віку. – К: Веселка, 1987. – 231 с.
5. Зязюн І. Педагогіка добра: ідеали і реалії: Наук-метод. посіб. – К.: МАУП, 2000. – 312 с.